

تصرف قره‌باغ توسط آذربایجان: ابعاد حقوقی و سیاسی کوچ ارامنه

داریوش عبدالهی^۱، نوذر شفیعی^۲، رحمت حاجی مینه^۳

چکیده

در تاریخ ۲۸ شهریور ۱۴۰۲، جمهوری آذربایجان طی یک عملیات نظامی کوتاه مدت کنترل منطقه قره‌باغ را که بیش از سه دهه تحت اداره حکومت خودخوانده آرتساخ و با حمایت ارمنستان قرار داشت، به دست گرفت. این تحولات منجر به مهاجرت بیش از ۱۲۰ هزار نفر از جمعیت ارمنی منطقه به ارمنستان شد و از سوی برخی دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی به عنوان پاکسازی قومی و کوچ اجباری تفسیر شد. این پژوهش با هدف پاسخ به پرسش اصلی «آیا خروج ارامنه قره‌باغ مصداق پاکسازی قومی از سوی دولت آذربایجان است یا خیر؟» و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش کیفی انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که کوچ گسترده ارامنه عمدتاً ناشی از احساس ناامنی، ترس از سلطه نیروهای آذربایجانی و نگرانی‌های روانی مرتبط با حضور نظامی است و شواهدی دال بر اجرای سیاست‌های سازمان‌یافته برای کوچ اجباری، نسل‌کشی یا پاکسازی قومی توسط دولت یا ارتش آذربایجان مشاهده نمی‌شود. با وجود آنکه منطقه قره‌باغ بر اساس اسناد و قطعنامه‌های بین‌المللی بخشی از قلمرو آذربایجان محسوب می‌شود، دولت این کشور موظف است در چارچوب حقوق بین‌الملل، شرایط بازگشت امن، تضمین حقوق شهروندی و حمایت از ساکنان ارمنی را فراهم کند. نتایج پژوهش اهمیت رعایت حقوق بشر، اصل تمامیت ارضی و تعامل سازنده میان جوامع درگیری را در حل مناقشات قومی و منطقه‌ای برجسته می‌سازد.

واژگان کلیدی: آذربایجان، ارمنستان، قره‌باغ، کوچ جمعی، پاکسازی قومی

۱- دانش‌آموخته دکترای روابط بین‌الملل دانشگاه آزاد تهران شمال (نویسنده مسئول) Darush.abd@hotmail.com

۲- دانشیار روابط بین‌الملل دانشگاه تهران و استاد مدعو دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال

۳- دانشیار روابط بین‌الملل دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شرق

مقدمه

در ۲۸ شهریور ۱۴۰۲، جمهوری آذربایجان با آغاز عملیات نظامی موسوم به «ضدتروستی» در منطقه قره باغ، حاکمیت جدایی طلبان و نیروهای شبه نظامی ارمنی را در کمتر از ۲۴ ساعت برچید. این اقدام پس از ماه‌ها محاصره منطقه از طریق کریدور لاجین صورت گرفت که موجب بحران شدید انسانی و کمبود غذا و دارو شده بود. سقوط سریع آرتساخ نه تنها یک تحول نظامی، بلکه نقطه عطفی در مناقشه دیرینه ارمنستان و آذربایجان بود و پیامدهای حقوقی، انسانی و سیاسی گسترده‌ای به دنبال داشت.

در پی این تحولات، بیش از ۱۲۰ هزار ارمنی قره باغ به سمت ارمنستان مهاجرت کردند؛ رخدادی که از سوی برخی کشورها و نهادهای بین المللی به عنوان نمونه‌ای از «پاکسازی قومی» یا «کوچ اجباری» تعبیر شد. در چنین شرایطی، پرسش اصلی پژوهش آن است که آیا مهاجرت جمعی ارمنه قره باغ را می‌توان در چارچوب حقوق بین الملل به عنوان مصداق پاکسازی قومی از سوی جمهوری آذربایجان تفسیر کرد یا باید آن را نتیجه احساس ناامنی و بی‌اعتمادی نسبت به حاکمیت جدید دانست؟

در پاسخ به این پرسش، فرضیه تجمیعی پژوهش آن است که مهاجرت گسترده ارمنه قره باغ بیش از آنکه ناشی از یک سیاست سازمان یافته پاکسازی قومی یا کوچ اجباری باشد، ریشه در شرایط بحرانی، ترس روانی و فقدان اعتماد نسبت به دولت آذربایجان داشته است؛ هرچند این دولت در چارچوب حقوق بین الملل موظف به تضمین بازگشت امن و حمایت از حقوق انسانی و شهروندی آنان است.

این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد کیفی انجام شده و داده‌های آن بر پایه منابع حقوق بین الملل، آراء دیوان بین المللی دادگستری، اسناد سازمان ملل و شورای امنیت، قطعنامه‌های منطقه‌ای و پژوهش‌های کتابخانه‌ای معتبر گردآوری و تحلیل گردیده است. چنین رویکردی امکان ارزیابی دقیق ابعاد حقوقی و سیاسی موضوع، بررسی اقدامات جمهوری آذربایجان و تبیین مسئولیت‌های بین المللی آن را فراهم می‌سازد.

پیشینه پژوهش

منطقه مورد مناقشه قره‌باغ از جمله بحران‌های دیرینه در قفقاز جنوبی به شمار می‌رود که ریشه‌های آن به فروپاشی شوروی و تنش‌های قومی و سرزمینی میان آذربایجان و ارمنستان باز می‌گردد. تاکنون بخش عمده‌ای از پژوهش‌های داخلی بر ابعاد حقوقی و وضعیت آذری‌های ساکن این منطقه متمرکز بوده است؛ افرادی که در جریان مناقشه ناگورنو-قره‌باغ در دهه ۱۹۹۰ و پس از آن، قربانی خشونت‌ها، قتل و کوچ اجباری از سوی نیروهای ارمنی شدند.

به‌عنوان نمونه، مقاله «ارزیابی وضعیت اشغال قره‌باغ کوهستانی از لحاظ حقوق بین‌الملل» نوشته علیرضا حجت‌زاده و احمد کاظمی در فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز (۱۳۹۳) به بررسی جایگاه حقوقی این منطقه در چارچوب قواعد بین‌المللی پرداخته است. همچنین مقاله «ابعاد حقوقی بحران قره‌باغ» اثر افشین اسدی، مالک ذوالقدر و سیدجعفر جعفری پابندی در فصلنامه مطالعات سیاست بین‌الملل (۱۴۰۱) تلاش کرده است از منظر حقوق بین‌الملل عمومی، ابعاد بحران و پیامدهای انسانی آن را تحلیل کند. افزون بر این، احمد کاظمی، پژوهشگر مسائل قفقاز، در مطالعه‌ای با عنوان «رویکرد علی‌اف به وضعیت حقوقی قره‌باغ؛ کاشت بحران برای آینده (پاکسازی قومی ارامنه بومی قره‌باغ از منظر حقوقی)» (۲۸ آذر ۱۴۰۲) اقدام نظامی آذربایجان را به مثابه فراری‌دادن ارامنه از منطقه و مصداقی از «جابجایی اجباری» با هدف «پاکسازی قومی» تفسیر کرده است.

در حوزه پژوهش‌های خارجی نیز مطالعات متعددی انجام شده است. توماس دِ وال^۱ در کتاب *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (2013) با رویکردی تاریخی-تحلیلی به ریشه‌های قومی، سیاسی و هویتی منازعه قره‌باغ پرداخته و نشان داده است که هر دو طرف در طول دهه‌ها، اقدامات خشونت‌آمیز و جابه‌جایی‌های اجباری جمعیت را تجربه کرده‌اند. همچنین لارنس بروئرز^۲ در اثر خود با عنوان *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry* (2019) بحران قره‌باغ را در قالب رقابت ملی‌گرایانه دو کشور بررسی کرده و به پیامدهای انسانی

۱- Thomas de Waal

۲- Laurence Broers

آن از جمله مهاجرت‌های اجباری پرداخته است. افزون بر این، گزارش‌های اندیشکده‌هایی نظیر International Crisis Group و Chatham House بارها به ابعاد انسانی بحران اخیر اشاره کرده و نسبت به خطر پاکسازی قومی و نقض حقوق اقلیت‌های قومی هشدار داده‌اند.

با وجود این، مرور پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات یا به بررسی ریشه‌های تاریخی و هویتی بحران پرداخته‌اند یا به پیامدهای جنگ‌های دهه ۱۹۹۰ و ۲۰۲۰ توجه داشته‌اند. تاکنون پژوهش مستقلی که به‌طور جامع وضعیت ارامنه قره‌باغ پس از تحولات سپتامبر ۲۰۲۳ (شهریور ۱۴۰۲) و کوچ گسترده آنان به ارمنستان را در پرتو مفاهیم حقوق بین‌الملل و اتهام «پاکسازی قومی» تحلیل کند، انجام نشده است. از این رو، پژوهش حاضر تلاشی نوین برای پرکردن این خلأ علمی به شمار می‌رود.

چارچوب نظری

بررسی پدیده کوچ جمعی ارامنه قره‌باغ در سپتامبر ۲۰۲۳ (شهریور ۱۴۰۲) نیازمند اتکا به نظریه‌های روابط بین‌الملل و حقوق بین‌الملل است. در این پژوهش، دو چارچوب نظری اصلی مدنظر قرار گرفته است:

۱. نظریه امنیت انسانی: بر اساس این رویکرد، امنیت صرفاً به معنای حفظ مرزهای ملی و توان نظامی نیست، بلکه شامل امنیت افراد در برابر تهدیدهایی چون خشونت قومی، تبعیض، کوچ اجباری و نقض حقوق بشر است. (Tadjbakhsh & Chenoy, 2007) در پرتو این نظریه، مهاجرت گسترده ارامنه را می‌توان واکنشی به فقدان احساس امنیت انسانی دانست، حتی اگر اقدامات مستقیم و سازمان‌یافته‌ای از سوی دولت آذربایجان در قالب پاکسازی قومی رخ نداده باشد.

۲. نظریه پاکسازی قومی در حقوق بین‌الملل کیفری: پاکسازی قومی به معنای اخراج نظام‌مند و اجباری یک گروه قومی از سرزمین مشخص، با هدف تغییر بافت جمعیتی آن منطقه است. (Bell-Fialkoff, 1996) این مفهوم در اسناد بین‌المللی همچون اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز در ذیل جنایات علیه بشریت قابل شناسایی است. بنابراین، تحلیل وضعیت قره‌باغ مستلزم بررسی دقیق رفتار دولت آذربایجان از منظر عناصر سازنده این جرم بین‌المللی است.

اتکای هم‌زمان به این دو چارچوب نظری، امکان ارزیابی هم‌جنبه‌های انسانی کوچ ارامنه و هم‌ابعاد حقوقی و کیفری احتمالی آن را فراهم می‌سازد.

دسته‌بندی جنایات علیه جمعیت انسانی بر پایه حقوق بین‌الملل و ارتباط آن با بحران قره‌باغ

حقوق بین‌الملل در حوزه حمایت از جوامع انسانی، چارچوبی روشن برای شناسایی و مقابله با جنایات گسترده علیه غیرنظامیان ارائه کرده است. در اجلاس جهانی سازمان ملل متحد (۲۰۰۵)، سران کشورها مسئولیت دولت‌ها را در حمایت از جمعیت خود در برابر چهار دسته از جنایات بزرگ بین‌المللی پذیرفتند: نسل‌کشی، جنایات جنگی، جنایت علیه بشریت و پاکسازی قومی. بررسی کوچ گسترده ارامنه قره‌باغ پس از عملیات نظامی آذربایجان در سپتامبر ۲۰۲۳ (شهریور ۱۴۰۲) نیازمند تطبیق آن با این چهار دسته جنایت است.

۱- نسل‌کشی

نسل‌کشی به معنای اعمالی است که با قصد نابودی کلی یا جزئی یک گروه ملی، قومی، نژادی یا مذهبی صورت می‌گیرد؛ از جمله قتل اعضای گروه یا تحمیل شرایط زیستی غیرانسانی با هدف نابودی آنان. (United Nations [UNRIC], n.d) در مورد بحران قره‌باغ، هرچند کوچ گسترده ارامنه رخ داد، اما شواهد موجود دال بر اعمال سازمان‌یافته‌ای برای نابودی فیزیکی یا ریشه‌کنی کامل این گروه قومی مشاهده نشده است. بنابراین، رویداد اخیر به دشواری می‌تواند ذیل عنوان نسل‌کشی قرار گیرد.

۲- جنایات جنگی

جنایات جنگی در جریان درگیری‌های مسلحانه رخ می‌دهد و شامل حمله به غیرنظامیان، کشتار، تخریب اموال یا نقض قواعد حمایتی کنوانسیون‌های ژنو است. (UNRIC, n.d) در عملیات نظامی آذربایجان علیه قره‌باغ، برخی گزارش‌ها از محاصره طولانی و محدودیت دسترسی به غذا و دارو وجود دارد که می‌تواند شائبه نقض حقوق بشردوستانه را ایجاد کند. با این حال، شواهد روشنی مبنی بر حملات عمدی و سیستماتیک علیه غیرنظامیان ارمنی در دست نیست.

۳- جنایت علیه بشریت

این جرم به اعمالی اطلاق می شود که در قالب حمله گسترده یا سیستماتیک علیه غیرنظامیان صورت گیرد، مانند اخراج اجباری، شکنجه یا تجاوز جنسی. (UNRIC, n.d.)

کوچ گسترده ارامنه قره باغ می تواند در ظاهر با مفهوم «انتقال اجباری جمعیت» مشابهت داشته باشد. اما از آنجا که مدارکی مبنی بر اجبار مستقیم یا سازمان یافته دولت آذربایجان برای اخراج ارامنه موجود نیست و بیشتر این مهاجرت در اثر احساس ترس و ناامنی رخ داده است، طبقه بندی آن به عنوان جنایت علیه بشریت نیازمند مستندات قوی تری است.

۴- پاکسازی قومی

اصطلاح پاکسازی قومی در حقوق بین الملل به عنوان جرم مستقل شناخته نشده، اما در اسناد سازمان ملل و احکام دادگاه یوگسلاوی سابق به کار رفته است. هدف آن، همگن سازی قومی یک منطقه با استفاده از زور یا ارباب برای اخراج جمعیت غیرنظامی است. (UNRIC, n.d.)

در بحران قره باغ، بسیاری از دولت ها و رسانه های غربی اقدام آذربایجان را «پاکسازی قومی» توصیف کردند. اما بررسی میدانی نشان می دهد مهاجرت ارامنه بیشتر ناشی از فقدان اعتماد و احساس ناامنی نسبت به حکومت جدید بود تا اعمال مستقیم خشونت سیستماتیک برای اخراج آنان. با این حال، عدم تضمین حقوق اقلیت ها و فراهم نکردن شرایط بازگشت امن، می تواند در آینده زمینه تفسیر این واقعه به عنوان مصداق پاکسازی قومی را تقویت کند.

جنگ دوم قره باغ و پیامدهای آن

در سال ۲۰۲۰، تنش ها میان ارمنستان و آذربایجان مجدداً شدت گرفت و در تاریخ ۲۷ سپتامبر، ارمنستان مواضع نظامی و غیرنظامی آذربایجان را با خمپاره، توپ و گلوله مورد حمله قرار داد که منجر به تلفات انسانی و خسارات مالی قابل توجه برای هر دو طرف شد. (Al Jazeera, 2020)

پس از این حملات، نیروهای آذربایجان با پشتیبانی لجستیکی و نظامی ترکیه و اسرائیل، توان عملیاتی خود را تقویت کرده و با انجام دو مانور مشترک با ارتش ترکیه، حملات گسترده ای به دستور رئیس جمهور الهام علی اف در امتداد خط مقدم آغاز کردند.

در نخستین روز این عملیات، شش روستا و تعدادی از ارتفاعات راهبردی به کنترل ارتش آذربایجان درآمد. جنگ دوم قره‌باغ که به مدت ۴۴ روز ادامه یافت، با پذیرش شکست ارمنستان در تاریخ ۱۰ نوامبر ۲۰۲۰ پایان یافت. در جریان این جنگ، ارتش آذربایجان موفق شد پنج شهر، چهار منطقه و ۲۸۷ روستا را از اشغال آزاد کند و ارمنستان طبق توافق امضا شده مجبور به ترک استان‌های کلبجر، لاجین و آغدام شد. (De Waal, 2020)

پس از بازپس‌گیری مناطق قره‌باغ کوهستانی و هفت استان پیرامون آن توسط آذربایجان، با میانجیگری روسیه، توافقنامه صلحی امضاء شد که نیروهای روسی به عنوان پاسدار صلح در منطقه مستقر شدند تا بر آتش بس نظارت کنند و از درگیری‌های جدید جلوگیری شود. با این حال، سوءبرداشت‌ها و اختلافات در اجرای بندهای توافقنامه، به ویژه بند ۵ مربوط به دالان لاجین و بند ۹ مرتبط با تسهیلات عبور و مرور بین جمهوری خودمختار نخجوان و خاک اصلی آذربایجان، تا سپتامبر ۲۰۲۳ ادامه داشت و تنش‌ها را حفظ کرد. (International Crisis Group, 2021)

پایان جمهوری خودخوانده آرتساخ در قره‌باغ و پیامدهای حقوقی

تنش‌های نظامی در قره‌باغ در ۱۹ سپتامبر ۲۰۲۳ (۲۸ شهریور ۱۴۰۲) آغاز شد، زمانی که باکو اعلام کرد عملیات «ضدتروستی» در این منطقه را برای خروج نیروهای نظامی ارمنستان آغاز کرده است. ارمنستان این اقدام را «تهاجم گسترده» توصیف کرد و اعلام نمود که هیچ نیروی نظامی در قره‌باغ مستقر نیست. (BBC, 2023)

در پی محاصره نظامی قره‌باغ توسط ارتش آذربایجان، حدود ۱۲۰ هزار نفر ارمنی که مدت‌ها با محدودیت دسترسی به امکانات درمانی و معیشتی مواجه بودند، ناگزیر به مهاجرت به ارمنستان شدند و منطقه قره‌باغ عملاً خالی از سکنه گردید. حاصل این جنگ یک روزه، پایان جمهوری خودخوانده آرتساخ بود. این جمهوری با صدور اعلامیه‌ای به ریاست ساموئل شاهرامانیان، اعلام کرد که از تاریخ اول ژانویه ۲۰۲۴ دیگر هیچ یک از مؤسسات آن فعالیت نخواهند کرد. این تصمیم نشان‌دهنده شکاف عمیق میان ارامنه قره‌باغ و ارامنه ساکن خاک اصلی ارمنستان بود. (De Waal, 2023)

پیامدهای حقوقی این رخداد نیز قابل توجه است. ارمنستان پس از تصرف قره باغ و تخلیه ارمنه، شکایتی علیه جمهوری آذربایجان در دیوان بین‌المللی دادگستری ثبت کرد. این شکایت شامل درخواست اقدامات موقت به منظور «حفاظت از حقوق ارمنه و جلوگیری از تشدید اختلافات» تا زمان رسیدگی نهایی بود. ادعاهای مطرح شده ارمنستان شامل تبعیض سیستماتیک، کشتار دسته جمعی، شکنجه و سایر آزارهای وارد شده به افراد ارمنی، چه با ملیت واقعی و چه به دلیل تعلق قومی آنان بود. همچنین ارمنستان ادعا کرد که نقض کنوانسیون بین‌المللی رفع کلیه اشکال تبعیض نژادی توسط آذربایجان در جریان درگیری‌های مسلحانه سال ۲۰۲۰ نیز تداوم یافته است. در پاسخ، باکو شکایت متقابل خود را علیه ارمنستان مطرح کرد و همین ادعاها را متقابلاً به ارمنستان نسبت داد. (ICJ, 2023)

این رویدادها نشان‌دهنده پیچیدگی حقوقی بحران قره باغ و نیاز به نظارت دقیق جامعه بین‌المللی بر تضمین حقوق اقلیت‌ها و اجرای تعهدات حقوق بین‌الملل است.

کوچ جمعی ارمنه پس از پایان جمهوری آرتساخ

یکی از تحولات مهم پس از پایان فعالیت جمهوری خودخوانده آرتساخ و تسلط کامل جمهوری آذربایجان بر قره باغ، کوچ جمعی ارمنه از این منطقه به ارمنستان بود. پیش از سقوط منطقه، حکومت آرتساخ از شهروندان ارمنی خواست تا برای جلوگیری از خطرات احتمالی به ارمنستان مهاجرت کنند. دولت ارمنستان نیز توصیه مشابهی ارائه داد و استدلال کرد که در صورت تسلط ارتش آذربایجان، امکان وقوع نقض حقوق بشر از جمله قتل، شکنجه، تجاوز به زنان، غارت اموال و دستگیری جمعی وجود دارد. (De Waal, 2023; ICJ, 2023)

اعلام عمومی باکو مبنی بر اینکه افرادی که در حکومت آرتساخ نقش داشته‌اند، پس از تصرف منطقه دستگیر و مجازات خواهند شد، یکی از عوامل اصلی ترغیب به مهاجرت گسترده بود. نیروهای صلح بان روسیه نیز در تسهیل این کوچ جمعی نقش داشتند و جمهوری آذربایجان عملاً نظاره‌گر این روند بود.

نتیجه این کوچ جمعی، تخلیه کامل ارامنه از مناطقی بود که بیش از دو هزار سال محل سکونت این جمعیت بوده‌اند. این تغییر جمعیتی، پیامدهای انسانی، فرهنگی و حقوقی قابل توجهی برای منطقه به همراه داشته و بحث‌های حقوقی پیرامون تضمین حقوق اقلیت‌ها و بازگشت احتمالی آنان را تشدید کرده است.

حقوق بین‌الملل قابل اجرا در قره‌باغ

مسأله حقوق اقلیت‌ها و سرزمین‌های مناقشه‌برانگیز در حقوق بین‌الملل دارای چارچوب‌های مشخص و الزام‌آور است. بر اساس ماده ۲۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (ICCPR) مصوب ۱۹۶۶ و همچنین اعلامیه حقوق اقلیت‌های ملی، قومی، مذهبی و زبانی مصوب ۱۹۹۲، افراد متعلق به اقلیت‌های ملی، قومی، مذهبی و زبانی دارای حقوق گسترده‌ای برای حفظ هویت فرهنگی خود هستند. این حقوق شامل مشارکت در زندگی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور و حفظ زبان، سنت‌ها و فرهنگ خود می‌شود. با این حال، هیچ یک از این اسناد بین‌المللی حق جدایی طلبی یا ایجاد دولت مستقل برای یک گروه اقلیت را به رسمیت نمی‌شناسد. به عبارت دیگر، مطالبات مشروع اقلیت‌ها باید در چارچوب حق تعیین سرنوشت داخلی و رعایت اصل تمامیت ارضی کشور متبوع تحقق یابد (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۵: ۱۶۷).

منطقه مورد مناقشه قره‌باغ کوهستانی (آرتساخ) از منظر حقوق بین‌الملل به‌طور رسمی بخشی از قلمرو جمهوری آذربایجان محسوب می‌شود و هیچ کشوری جمهوری خودخوانده ارامنه در این منطقه را به رسمیت نشناخته است. قطعنامه‌های مجمع عمومی و شورای امنیت سازمان ملل متحد بر این امر تأکید دارند و عدم شناسایی حقوقی حکومت خودخوانده در مناطق اشغالی، مؤید مشروعیت حقوقی آذربایجان در حفظ تمامیت ارضی خود است (عیسی‌نژاد و لیلان‌اوغلو، ۲۰۲۰: ۸۷).

در طول دو دهه گذشته، جدایی طلبان قره‌باغ اقدام به برگزاری انتخابات ریاست جمهوری و پارلمانی کرده‌اند، اما هیچ یک از این انتخابات توسط جامعه بین‌المللی به رسمیت شناخته نشده است. سازمان امنیت و همکاری اروپا (OSCE) نیز بر غیرقانونی بودن این انتخابات تأکید کرده و بر حل مناقشه از طریق مسیرهای قانونی و دیپلماتیک تأکید دارد (حجت‌زاده و کاظمی، ۱۳۹۳: ۱۹).

با این حال، به رغم مشروعیت حقوقی جمهوری آذربایجان در دفاع از تمامیت ارضی خود، اقدامات این کشور نباید تهدیدی برای امنیت و حقوق مردم ارمنی ساکن قره باغ ایجاد کند. بر اساس اصول حقوق بین الملل، ارامنه قره باغ به دلیل ویژگی های تاریخی و انسانی منطقه، واجد حقوقی از جمله حق تعیین سرنوشت و حفظ هویت فرهنگی هستند (اسدی، ذوالقدر و جعفری، ۱۴۰۱).

دیوان بین المللی دادگستری (ICJ)، به عنوان مرجع قضایی سازمان ملل، بر لزوم تضمین امنیت شهروندان ارمنی تبار و فراهم کردن شرایط بازگشت امن آن ها به قره باغ تأکید کرده است. طبق رأی این دادگاه، جمهوری آذربایجان موظف است اقدامات فوری برای بازگرداندن ارامنه ای که در پی حملات سپتامبر ۲۰۲۳ مجبور به ترک خانه های خود شده اند، اتخاذ کند و امنیت باقی مانده جمعیت ارمنی در منطقه را تضمین نماید (امیراحمدیان، ۱۴۰۲).

این چارچوب حقوقی نشان می دهد که بازگشت ارامنه به قره باغ، فارغ از ملاحظات سیاسی و نظامی، دارای پایه حقوقی قوی است و تحقق آن مستلزم همکاری بین المللی و ایجاد تضمین های امنیتی و حقوقی است. اقدامات آتی جمهوری آذربایجان در این زمینه باید با رعایت حقوق بشر و استانداردهای بین المللی هماهنگ باشد تا ضمن حفظ تمامیت ارضی، حقوق مشروع اقلیت های تاریخی منطقه نیز تأمین گردد.

احتمال بازگشت مجدد ارامنه به قره باغ

ارامنه قره باغ از دیرباز از ساکنان اصلی این منطقه به شمار می روند و مهاجرت اخیر آن ها عمدتاً ناشی از تهدیدات امنیتی و بیم جان در مواجهه با نیروهای افراطی آذربایجانی بوده است. اگرچه از منظر سیاسی، مناقشه قره باغ در سطح منطقه ای به طور نسبی به پایان رسیده است، اما از نظر حقوقی و انسانی موضوع هنوز خاتمه نیافته و ارمنستان اقداماتی را برای حمایت از حقوق این جمعیت انجام داده است. از جمله این اقدامات می توان به تصویب اساسنامه رم و تشکیل پرونده های حقوقی علیه جمهوری آذربایجان در دادگاه های بین المللی مانند دادگاه لاهه اشاره کرد.

ارامنه قره‌باغ در تلاش هستند تا منازعه خود را از مسیر قضایی و حقوقی در مجامع بین‌المللی پیگیری کنند و تشکیل پرونده‌های مشترک با مشارکت بخش قابل توجهی از جامعه ارامنه در فرانسه و ایالات متحده، نشان دهنده اهمیت این رویکرد است. بدین ترتیب، امکان بازگشت ارامنه به قره‌باغ به شدت به نتایج حقوقی حاصل از این فرآیندهای بین‌المللی بستگی دارد و صرفاً با اراده سیاسی یا اقتصادی قابل تحقق نیست.

وضعیت حقوقی آوارگان قره‌باغ در ارمنستان نیز به موضوعی بحث‌برانگیز در سطح جامعه ارمنستان تبدیل شده است. اگرچه بسیاری از ارامنه قره‌باغ پیش از مهاجرت اخیر گذرنامه ارمنستانی داشتند، اما این امر به‌طور خودکار به معنای برخورداری آن‌ها از حقوق کامل شهروندی، از جمله حق رأی و بهره‌مندی از حقوق سیاسی و اجتماعی مشابه سایر شهروندان ارمنستان، نبوده است. این مسئله موجب شده که دولت ارمنستان علاوه بر ارائه کمک‌های مالی و اسکان موقت، به دنبال تعریف دقیق و حقوقی وضعیت حفاظت شده موقت برای آوارگان باشد تا ضمن تأمین امنیت و رفاه آن‌ها، مسیر قانونی برای بازگشت احتمالی به قره‌باغ فراهم شود.

شکایت ارمنستان به دادگاه بین‌المللی لاهه

پس از حمله جمهوری آذربایجان به قره‌باغ و شهر خانکندی در ۲۸ شهریور ۱۴۰۲، ارمنستان دادخواستی به دادگاه بین‌المللی لاهه (ICJ) ارائه کرد و خواستار اعمال تدابیر موقت علیه جمهوری آذربایجان شد. (ICJ, 2023) این اقدام پس از مهاجرت قریب به ۱۲۰ هزار نفر ارمنی از قره‌باغ به ارمنستان و نگرانی از سرنوشت و حقوق آنان صورت گرفت و با مخالفت جمهوری آذربایجان مواجه شد.

با توجه به تعاریف چهارگانه درباره جنایات علیه جوامع انسانی شامل نسل‌کشی، جنایات جنگی، جنایات علیه بشریت و پاکسازی قومی، برخی حقوق‌دانان بین‌المللی وضعیت ارامنه در قره‌باغ را در چارچوب تلاش جمهوری آذربایجان برای پاکسازی قومی تحلیل کرده‌اند. (Kazemi, 1402) اگرچه پاکسازی قومی به عنوان یک جرم مستقل در حقوق کیفری تعریف نشده

است، ویژگی‌های آن می‌تواند در چارچوب جنایات علیه بشریت و مقدماتی برای نسل‌کشی مورد بررسی قرار گیرد.

اصل مسئولیت حمایت (Responsibility to Protect, R2P) که در سال ۲۰۰۵ توسط مجمع عمومی سازمان ملل تصویب شد، تصریح می‌کند که دولت‌ها مسئول محافظت از جمعیت خود در برابر نسل‌کشی، جنایات علیه بشریت، پاکسازی قومی و جنایات جنگی هستند. در صورت شکست دولت در انجام این مسئولیت، شورای امنیت سازمان ملل می‌تواند بر اساس منشور سازمان، اقدامات اجرایی برای پیشگیری و مقابله با این جرایم اتخاذ کند. با این حال، در بحران قره باغ، به دلیل مخالفت روسیه و مشابهت وضعیت با بحران اوکراین، این مکانیسم به کار گرفته نشد.

ارمنستان، به عنوان یکی از امضاکنندگان اساسنامه رم و عضو دادگاه کیفری بین‌المللی (ICC)، از این دیوان نیز برای پیگیری اقدامات آذربایجان استفاده کرده است. شکایت‌ها بر اساس کنوانسیون بین‌المللی رفع هر نوع تبعیض نژادی و همچنین کنوانسیون ۱۹۴۸ منع و مجازات جرم نسل‌کشی (ژنوساید) تنظیم شده‌اند. (Kazemi, 1402)

آراسیا بایکیان، دبیر سوم وقت نمایندگی دائم ارمنستان در سازمان ملل متحد، در نشست این نهاد با اشاره به کوچ اجباری شهروندان قره باغ کوهستانی، بر ضرورت بسیج جامعه بین‌المللی برای تضمین حقوق آوارگان تأکید کرده و خواستار حمایت نهادهای بین‌المللی از این جمعیت شده است. (UN News, 2023)

واکنش‌های بین‌المللی به بحران قره باغ

این‌که چگونه بازیگران بین‌المللی به تحولات سپتامبر ۲۰۲۳ در قره باغ واکنش نشان دادند، برای درک ابعاد سیاسی، حقوقی و ژئوپلیتیک بحران اهمیت اساسی دارد. در ادامه واکنش بازیگران کلیدی بررسی و تحلیل می‌شود.

- اتحادیه اروپا

اتحادیه اروپا از روزهای نخست تشدید تنش‌ها، عملیات نظامی آذربایجان در قره باغ را محکوم کرد و خواستار توقف فوری عملیات و احترام به آتش بس شد. اتحادیه همچنین بر

ضرورت دسترسی بشردوستانه و بررسی وضعیت جمعیت غیرنظامی تأکید کرد و بسته کمک‌های بشردوستانه‌ای برای آوارگان در نظر گرفت؛ تلاش‌هایی که سپس به تصمیم برای اعزام یک مأموریت نظارتی مدنی به مرزها و به‌منظور کاهش تنش‌ها انجامید. این واکنش نشان‌دهنده تمایل بروکسل به بازیگری فعال و انسان‌محور در حل بحران بود، هرچند ظرفیت اجرایی اتحادیه برای وادار کردن بازیگران منطقه‌ای به پیروی محدود است.

- ایالات متحده

ایالات متحده در بیانیه‌ها و تماس‌های دیپلماتیک (از جمله تماس‌های مقاماتی مانند وزیر خارجه) خواستار پایان فوری خشونت‌ها و ایجاد دسترسی محافظت‌شده برای ناظران بین‌المللی شد و مراقبت از غیرنظامیان را مورد تأکید قرار داد. در عین حال، نهادهای امریکایی و اعضای کنگره در ماه‌های بعد فشارهایی را برای بازنگری روابط امنیتی و نظامی با آذربایجان مطرح کردند؛ برخی گروه‌ها نیز خواستار تعلیق یا بازنگری کمک‌های نظامی و تسلیحاتی پس از رویدادها شدند. رویکرد واشینگتن عمدتاً دیپلماتیک و مبتنی بر فشار سیاسی و هماهنگی با شرکای اروپایی بود، اما تحلیلگران انتقاد کردند که واکنش عملی برای جلوگیری از مهاجرت انبوه ارامنه ناکافی بوده است.

- فرانسه

فرانسه که در طول دهه‌ها نقش فعالی در پیگیری مسائل مرتبط با ارمنیان و قره‌باغ ایفا کرده، از موضع‌گیری‌های تند و حمایت دیپلماتیک از ارمنستان دریغ نکرد. پاریس ضمن محکوم کردن عملیات نظامی و ابراز نگرانی نسبت به آوارگی جمعی، بسته‌های کمک بشردوستانه برای آوارگان فراهم کرد و در سطح دیپلماتیک خواستار تضمین بازگشت امن جمعیت و احترام به حقوق اقلیت‌ها شد. دیدگاه فرانسه هم‌زمان سیاسی و حقوقی بود و پاریس از مکانیسم‌های بین‌المللی برای پیگیری ادعاها حمایت نمود.

- ترکیه

رویکرد ترکیه در تقابل با مواضع غربی کاملاً متفاوت بود. آنکارا از هم‌پیمان سنتی خود، آذربایجان، حمایت سیاسی و دیپلماتیک قاطع ابراز کرد و عملیات باکو را «گامی مشروع» برای

بازپس‌گیری حاکمیت ملی قلمداد نمود. حمایت آشکار ترکیه از آذربایجان که در زمینه‌های نظامی و لجستیکی نیز رابطه نزدیک دارد پیام روشنی داشت: آنکارا خواهان تضعیف نفوذ ارمنستان در منطقه و تقویت دولت نزدیک به خود است؛ همین موضع، تنش‌های منطقه‌ای و فشار دیپلماتیک بر کشورهای غربی را پیچیده‌تر کرد.

- ایران

رویکرد ایران نسبت به وقایع منطقه محتاط و محلی محور بود. تهران نگرانی‌هایی درباره ثبات مرزی، تحولات جمعیتی در مناطق همجوار و تأثیرات ژئوپلیتیکی تحولات بر دسترسی‌های ترانزیتی و امنیت ملی خود ابراز کرد و تلاش‌هایی برای میانجی‌گری دیپلماتیک یا دست‌کم کاهش تنش بین همسایگان انجام داد. نگرانی تهران درباره «پیامدهای خارجی» و تأثیر تحولات بر کریدورهای ترانزیتی و موازنه قوا در منطقه، رفتار محتاطانه دیپلماتیک و عدم موضع‌گیری تند را در پی داشت.

- واکنش صلح‌بانان روس به کوچ آرامنه قره‌باغ

حضور نیروهای صلح‌بان روس در قره‌باغ پس از توافق آتش‌بس ۱۰ نوامبر ۲۰۲۰، انتظاراتی جدی در میان جامعه بین‌المللی و به‌ویژه آرامنه محلی ایجاد کرده بود. وظیفه این نیروها، نظارت بر آتش‌بس، جلوگیری از درگیری‌های جدید و حفاظت از جمعیت غیرنظامی عنوان شده بود. با این حال، رویدادهای سپتامبر ۲۰۲۳ نشان داد که نقش مسکو بسیار محدود و حتی منفعلانه بوده است. به گفته «تام دی‌وال»، کارشناس ارشد بنیاد کارنگی، تنها اقدام مثبت روسیه آن بود که فرایند خروج آرامنه از قره‌باغ به‌طور کلی بدون خشونت مستقیم از سوی نیروهای آذربایجانی انجام شد. اما در عین حال، روسیه با سکوت خود عملاً جانب آذربایجان را گرفت و حتی در مواردی به تسهیل این روند کمک کرد. گزارش‌هایی وجود دارد که پیش از کوچ دسته‌جمعی، نیروهای روسی به برخی از روستاهای ارمنی رفته و به ساکنان توصیه کرده‌اند که سلاح‌های خود را زمین بگذارند و به سرعت به سمت ارمنستان حرکت کنند.

تحلیلگران بر این باورند که روسیه، به عنوان بازیگری که توانایی پیش‌بینی و رصد تحرکات نظامی آذربایجان را داشت، عمداً تصمیم گرفت اقدامی بازدارنده انجام ندهد. به عبارت دیگر،

عدم مداخله روسیه نه ناشی از ناتوانی بلکه نتیجه یک انتخاب سیاسی بود؛ انتخابی که تا حدی بیانگر هماهنگی مسکو و باکو و نیز تضعیف جایگاه ژئوپلیتیکی روسیه در قفقاز جنوبی در پی جنگ اوکراین بود.

در نتیجه، نقش روسیه در بحران قره‌باغ دوگانه ارزیابی می‌شود: از یک سو، صلح بانان این کشور به خروج مسالمت‌آمیز ارامنه کمک کردند و مانع از بروز کشتار یا خشونت مستقیم شدند؛ اما از سوی دیگر، با عدم اقدام مؤثر برای جلوگیری از حمله آذربایجان و فروپاشی جمهوری خودخوانده آرتساخ، اعتماد جامعه ارمنی به مسکو به شدت آسیب دید. این وضعیت پرسش‌های مهمی را درباره اعتبار روسیه به عنوان ضامن امنیتی در قفقاز جنوبی و آینده نقش آن در معادلات منطقه‌ای مطرح کرده است. (De Waal, 2023)

جدول مقایسه‌ای واکنش کشورهای موثر بر بحران قره‌باغ (جدول شماره 1)

بازیگر	موضع رسمی	اقدامات عملی	پیامدها
اتحادیه اروپا	محکومیت عملیات نظامی آذربایجان، درخواست آتش‌بس	ارسال کمک‌های بشردوستانه، اعزام مأموریت مرزی	نقش فعال اما محدودیت در اعمال فشار
ایالات متحده	درخواست توقف خشونت و حمایت از غیرنظامیان	تماس‌های دیپلماتیک، فشار سیاسی، بحث بازنگری کمک‌ها به باکو	انتقاد از ناکافی بودن واکنش عملی
فرانسه	حمایت از ارمنستان، نگرانی نسبت به کوچ اجباری	کمک‌های بشردوستانه، حمایت دیپلماتیک در نهادهای بین‌المللی	تقویت موضع حقوقی ارمنستان
ترکیه	حمایت کامل از عملیات باکو، مشروع دانستن اقدام	پشتیبانی سیاسی و لجستیکی از آذربایجان	افزایش تنش با غرب و تحکیم محور آنکارا-باکو
ایران	نگرانی از بی‌ثباتی مرزی و تغییرات ژئوپلیتیک	موضع محتاطانه، تأکید بر میانجی‌گری و ثبات منطقه‌ای	تلاش برای جلوگیری از تغییر توازن قوا در مرزها
روسیه	سکوت نسبی، دعوت به آتش‌بس، متهم به جانبداری از باکو	نقش صلح‌بان منفعل، تسهیل مهاجرت ارامنه، خودداری از جلوگیری حمله آذربایجان	کاهش اعتبار به عنوان ضامن صلح، افزایش بی‌اعتمادی ارمنستان، تقویت وابستگی باکو-مسکو

تصویب قطعنامه پارلمان اروپا علیه تجاوز آذربایجان به قره‌باغ

پارلمان اروپا در جلسه ای که روز پنجشنبه ۱۳ مهر ۱۴۰۲ برگزار شد، با ۴۹۱ رأی موافق، ۹ رأی مخالف و ۳۶ رأی ممتنع، تجاوز نظامی جمهوری آذربایجان به قره‌باغ در تاریخ ۲۸ شهریور ۱۴۰۲ را محکوم کرد و از اتحادیه اروپا خواست اقدامات تحریمی علیه مقامات آذربایجانی که مسئول نقض آتش‌بس و حقوق بشر هستند، اعمال نماید. (Armenpress, 2023)

در این قطعنامه، نمایندگان پارلمان اروپا با تأکید بر مسئولیت جمهوری آذربایجان در تضمین امنیت و رفاه ساکنان قره‌باغ، خواستار تحقیقات مستقل و شفاف در مورد تخلفات احتمالی نیروهای نظامی آذربایجان شدند. آنها همچنین نسبت به اظهارات تحریک‌آمیز رئیس‌جمهور الهام علی‌اف و دیگر مقامات آذربایجان هشدار دادند و از ترکیه خواستند به عنوان متحد این کشور، از هرگونه ماجراجویی نظامی احتمالی جلوگیری کند.

قطعنامه یاد شده تصرف خشونت‌آمیز قره‌باغ کوهستانی توسط آذربایجان را محکوم کرده و خواستار تحریم مسئولان این اقدامات شد. پارلمان اروپا همچنین نسبت به توسعه مشارکت راهبردی اتحادیه اروپا با جمهوری آذربایجان ابراز تردید نمود و اعلام کرد که ادامه همکاری با کشوری که آشکارا قوانین بین‌المللی و تعهدات حقوق بشری را نقض می‌کند، با اهداف سیاست خارجی اتحادیه اروپا سازگار نیست. از این رو، پارلمان خواستار تعلیق هرگونه مذاکره برای تجدید همکاری‌ها و در صورت ادامه نقض‌ها، تعلیق اجرای توافقنامه تسهیل روایید اتحادیه اروپا با جمهوری آذربایجان شد. علاوه بر این، پارلمان از اتحادیه اروپا خواست وابستگی خود به واردات نفت و گاز از آذربایجان را کاهش دهد و در صورت هرگونه حمله نظامی علیه ارمنستان، واردات انرژی از این کشور را به طور کامل متوقف نماید.

در بخش دیگری از این قطعنامه، پارلمان اروپا وضعیت فعلی در قره‌باغ را به عنوان نمونه‌ای از پاکسازی قومی ارزیابی کرده و از اتحادیه اروپا و کشورهای عضو خواست فوراً اقدامات و کمک‌های لازم را به ارمنستان برای مقابله با بحران انسانی ناشی از هجوم پناهنجویان ارائه کنند. این اقدام شامل تأمین نیازهای اولیه آوارگان و حمایت از ساختارهای امدادی و خدمات اجتماعی در کشور میزبان بود. (Armenpress, 2023)

واکنش جمهوری آذربایجان

جمهوری آذربایجان در پی تصرف قره‌باغ و کوچ جمعی ارامنه، واکنش‌های گسترده‌ای را در عرصه داخلی و بین‌المللی از خود نشان داد. باکو ضمن تأکید بر تخریب میراث فرهنگی و اموال عمومی آذربایجانی‌ها در دوره اشغال قره‌باغ توسط ارمنستان، اقدام به برگزاری بازدیدهای بین‌المللی و ارائه اسناد مربوط به تخریب‌ها کرد تا به گونه‌ای اقدامات ایروان را در افکار عمومی جهانی خنثی سازد. یکی دیگر از محورهای حقوقی و سیاسی باکو، مسئله جامعه آذربایجان غربی و لزوم بازگشت آنان از ارمنستان عنوان شد.

در این چارچوب، در روز اول آبان ۱۴۰۲، نشست میان دنیا میاتوویچ، کمیسر حقوق بشر شورای اروپا و جامعه آذربایجانی‌ها در باکو برگزار شد. در این نشست، نمایندگان جامعه آذربایجان اطلاعات گسترده‌ای درباره اخراج اجباری آذربایجانی‌ها از ارمنستان ارائه کردند و بر لزوم اقدامات فوری جامعه جهانی در زمینه نقض حقوق بشر آذری‌ها تأکید شد.

در عرصه رسانه‌ای، حکمت حاجی‌اف، دستیار رئیس جمهوری آذربایجان، در مصاحبه با شبکه الجزیره، تصویب قطعنامه ضد آذری در پارلمان اروپا را ناشی از تأثیر تبلیغات بی‌اساس دانست و آن را اقدامی مغایر با دستور کار صلح عنوان کرد (Report.az, 2023). فاضل مصطفی، نماینده مجلس ملی آذربایجان، ضمن انتقاد از تصویب این قطعنامه، نمایندگان پارلمان اروپا را به انتشار روایت‌های نادرست متهم کرد و تأکید نمود که ارمنی‌های قره‌باغ منطقه را داوطلبانه ترک کرده‌اند و شواهد ارائه شده توسط وزارت امور خارجه آمریکا و هیأت سازمان ملل نیز نشان می‌دهد که پاکسازی قومی صورت نگرفته است. وی قطعنامه پارلمان اروپا را بی‌اثر و فاقد ارزش حقوقی دانست و آن را مانعی در مسیر روند صلح توصیف کرد (Turan.az, 2023).

همچنین مجلس ملی جمهوری آذربایجان در واکنش رسمی به تصویب قطعنامه، بیانیه‌ای صادر کرد و موضع دولت را تأیید کرد. (Axar.az, 2023) دولت باکو همواره وجود هرگونه تهدید مستقیم یا اعمال خشونت علیه بیش از ۱۲۰ هزار ارمنی که قره‌باغ را ترک کرده‌اند، را تکذیب می‌کند و تأکید دارد خروج اهالی منطقه با رضایت و بدون اجبار انجام شده است.

گفت‌وگوهای حقوقی بین‌المللی و حمایت فرانسه از آرامنه قره‌باغ

در پی تحولات سپتامبر ۲۰۲۳ و کوچ گسترده آرامنه قره‌باغ، موضوع مسئولیت حقوقی جمهوری آذربایجان و حقوق آوارگان ارمنی در نهادهای اروپایی و مجامع بین‌المللی برجسته شد. در همین راستا، در نوامبر ۲۰۲۳ کنفرانسی در پارلمان اروپا با حضور و کلای برجسته بین‌المللی از جمله لوئیس مورنو او کامپو، ایرنه ماسیمینو و کارنیگ کرکونیان برگزار شد. سخنرانان این نشست با استناد به کنوانسیون نسل‌کشی، محاصره کریدور لاجین و اخراج اجباری آرامنه را مصداق اقدامات سیستماتیک علیه یک گروه قومی دانسته و بر ضرورت تضمین حق بازگشت آوارگان، آزادی اسرای جنگی و ایجاد سازوکارهای امنیتی بین‌المللی تأکید کردند. (European Parliament Conference, 2023)

همزمان، سنای فرانسه با تصویب قطعنامه‌ای، اقدامات جمهوری آذربایجان را محکوم و بر لزوم تضمین بازگشت امن و آبرومندانه آرامنه قره‌باغ تأکید کرد. این رویکرد با گزارش دوتیا میاتوویچ، کمیسر حقوق بشر شورای اروپا، همسو بود؛ وی در بازدید از منطقه در اکتبر ۲۰۲۳ بر اهمیت فراهم کردن شرایط حقوقی و انسانی برای بازگشت احتمالی از جمله حفاظت از اموال، تضمین آزادی جابجایی و ایجاد ضمانت‌های امنیتی تأکید کرد. اگرچه در گزارش وی اصطلاح «پاکسازی قومی» به کار نرفته است، اما مسئولیت اصلی تضمین امنیت و امکان بازگشت آوارگان بر عهده دولت آذربایجان نهاده شد.

در مجموع، این تلاش‌ها نشان می‌دهد که لابی آرامنه در اروپا، به ویژه در فرانسه، با هدف افزایش فشار سیاسی و مستندسازی نقض حقوق بشر علیه آرامنه قره‌باغ فعالانه عمل کرده است. هرچند این اقدامات در کوتاه‌مدت منجر به تغییر سیاست‌های باکو نشد، اما می‌تواند مبنای طرح دعاوی حقوقی و استناد در محاکم بین‌المللی در آینده قرار گیرد. (ARMENPRESS, 2024; Council of Europe, 2023)

تشکیل کمیته حقوق مردم آرتساخ و اهداف آن

در پی تحولات اخیر قره‌باغ و کوچ گسترده آرامنه از این منطقه، وارتان اوسکانیان، وزیر امور خارجه سابق ارمنستان (۱۹۹۸-۲۰۰۸)، ریاست کمیته‌ای ویژه را به منظور حفاظت از حقوق مردم

آرتساخ و پیگیری بازگشت جمعی آنان بر عهده گرفت. بر اساس گزارش‌ها، این کمیته با همکاری نیروهای سیاسی اصلی آرتساخ و نمایندگان جامعه مدنی تشکیل شده است و تمرکز اصلی آن بر تضمین حقوق اساسی مردم این منطقه، شامل حق زندگی ایمن، دسترسی به خدمات پایه، حفاظت از مالکیت اموال و امکان بازگشت به سرزمین‌های خود تحت نظارت و تضمین‌های بین‌المللی است. (CivilNet, 2024)

وظایف کمیته شامل تدوین استراتژی‌های حقوقی و دیپلماتیک برای فشار بر جامعه بین‌المللی، مستندسازی نقض حقوق بشر و ارائه آن به مراجع قضایی و سازمان‌های بین‌المللی، و هماهنگی با نهادهای ارمی و بین‌المللی برای حمایت از آوارگان و بازگشت امن آنان به آرتساخ است. این کمیته همچنین تلاش دارد با ایجاد مکانیسم‌های امنیتی و حقوقی، از بازگشت آوارگان تحت شرایطی تضمین شده و حفاظت شده اطمینان حاصل کند.

با توجه به تحولات میدانی و عدم امکان حضور نیروهای حافظ صلح مستقل در کوتاه مدت، نقش این کمیته در ایجاد یک چارچوب حقوقی و سیاسی برای حمایت از حقوق مردم آرتساخ و ارائه راهکارهای عملی به جامعه بین‌المللی اهمیت ویژه‌ای یافته است. اقدامات این کمیته می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای مذاکرات آینده، تضمین حقوق اقلیت‌ها و پیشگیری از نقض حقوق بشر در منطقه مورد استفاده قرار گیرد.

مواضع مقامات قره‌باغی و آثار آن بر جهت‌گیری‌های سیاسی ارمنستان

پس از تخلیه جمعی ارامنه از قره‌باغ، شواهد حاکی از آن است که دولت ارمنستان با بهره‌گیری از ابزارهای مالی و اداری، تا حدودی مانع از تحرک سیاسی فعال مقامات سابق آرتساخ در داخل ارمنستان شده است. نیاز مالی آوارگان، وعده دولت ارمنستان برای جذب کارکنان اداری دولت آرتساخ در بدنه‌های دولتی این کشور و همچنین کاهش اعتماد به روسیه، از جمله عواملی بوده‌اند که باعث شده تحرک و اعتراض قابل توجهی از سوی مقامات سابق قره‌باغ مشاهده نشود.

ولادیمیر گریگوریان، مشاور رئیس جمهور سابق آرتساخ، در اظهاراتی اعلام کرد که «فرمان لغو آرتساخ دیگر وجود ندارد» و به صورت ضمنی اشاره کرد که حلقه مقامات سابق آرتساخ بر

این باورند که ساختارهای دولتی جمهوری آرتساخ همچنان فعال هستند. وی تصریح کرد که مقامات آرتساخ مصوباتی را به اجرا گذاشته اند که به معنای ادامه فعالیت دولت آرتساخ در تبعید است و نهادهای مقننه، مجریه و قضایی به صورت داوطلبانه به فعالیت خود ادامه می دهند. دفتر نمایندگی سیاسی قره باغ در ایروان نیز فرمان ۲۸ سپتامبر (مبنی بر انحلال آرتساخ) را «یک کاغذپاره» توصیف کرده و اعلام نمود که این سند قادر به لغو واقعی جمهوری آرتساخ نیست.

سرژ سرکسیان، رئیس جمهور سابق ارمنستان، در جمع خبرنگاران با اشاره به دیدار خود با ساموئل شهرامانیان، رئیس جمهور پیشین جمهوری خودخوانده آرتساخ، اظهار داشت که شهرامانیان راه حلی در راستای منافع مردم خواهد یافت، اگرچه جزئیات بیشتری ارائه نکرد. عدم انتشار سند یا اطلاعیه رسمی از سوی شهرامانیان درباره لغو فرمان انحلال موجب شده است تا تحلیل‌های کارشناسان در این خصوص متفاوت باشد.

همزمان، دولت ارمنستان با حمایت کمک‌های بین‌المللی غربی، برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی جامعی را برای اسکان، رفاه و حمایت از اهالی آواره قره باغ طراحی و اجرا کرده است. این برنامه‌ها شامل حمایت مالی، مسکن موقت و ارائه خدمات اجتماعی به آوارگان می‌باشد.

دولت ارمنستان تحرکات برخی گروه‌های قره‌باغی که در صدد برجسته کردن مطالبات سیاسی و فشار برای بازگشت آوارگان به این منطقه هستند را به عنوان اقدامات تحریک آمیز ارزیابی می‌کند که می‌تواند توافقات صلح را تهدید کرده و روند مذاکرات را مختل کند. از منظر ایروان، این تحرکات همچنین می‌تواند بخشی از بازی سیاسی روسیه برای ایجاد اختلال در روند مذاکرات صلح تلقی شود.

برنامه‌های دولت ارمنستان برای حمایت از آوارگان قره باغ

همزمان با کوچ گسترده ارامنه از قره باغ، دولت ارمنستان اقدام به برنامه ریزی و سازماندهی فرآیند پذیرش و اسکان آوارگان نمود. بر اساس این برنامه، شهرداری‌های ایروان و دیگر شهرهای کشور مسئول ثبت نام و سازماندهی آوارگان بودند و بنیادها، سازمان‌های دولتی و نهادهای خصوصی کمک‌های فوری شامل مواد غذایی، پوشاک و محصولات بهداشتی را به این جمعیت ارائه کردند.

دولت ارمنستان مسئولیت مستقیم توزیع کمک‌ها و تأمین امکانات اسکان موقت را بر عهده گرفت. نیکول پاشینیان، نخست‌وزیر ارمنستان، از پرداخت کمک‌های نقدی برای پناهندگان خبر داد: پرداخت یکباره ۱۰۰ هزار درام (حدود ۲۵۰ دلار) به هر خانواده، کمک هزینه ماهانه ۴۰ هزار درام (حدود ۱۰۰ دلار) و پرداخت ماهانه ۱۰ هزار درام (حدود ۲۵ دلار) برای هر نفر به منظور تأمین قبوض آب و برق. همچنین دولت ارمنستان وعده تأمین مسکن موقت برای پناهندگان و ادامه حمایت‌های مالی و خدماتی در قالب برنامه‌ای شش‌ماهه داد و اعلام شد که پس از این مدت نیز از آوارگان حمایت خواهد شد. (Armenian National Institute, 2024)

براساس گزارش نازلی باغداساریان، سخنگوی نخست‌وزیر ارمنستان، در همان مقطع زمانی حدود ۵۸ هزار نفر از آوارگان قره‌باغ از مسکن ارائه‌شده توسط مقامات استفاده کردند. مکان‌های دولتی، هتل‌ها، خوابگاه‌ها و سایر مؤسسات مشابه به‌عنوان مراکز اسکان موقت آوارگان تعیین شدند و مدیریت این مکان‌ها تحت نظارت دولت قرار گرفت تا امنیت و دسترسی به امکانات پایه برای پناهندگان فراهم شود.

مناطق و شهرهای میزبان آوارگان

شهرهای مختلف ارمنستان از جمله ایروان، گوریس، وایک، گیومری، وانادزور، دیلیجان، آرارات، قاپان و روستای تاووش در شمال شرق کشور به‌عنوان میزبان آوارگان تعیین شدند. (UNHCR Armenia, 2024) بیشتر آوارگان ترجیح می‌دادند به ایروان یا شهرهای اطراف آن مانند آشتاراک و آبوویان منتقل شوند، اما به دلیل هزینه بالای مسکن در پایتخت، ایروان شامل برنامه اسکان سازمان‌یافته دولت نشد. (European Union Mission in Armenia, 2024)

در شهر گوریس، نزدیک‌ترین شهر به قره‌باغ کوهستانی، بزرگترین هتل‌های شهر صدها آواره را پذیرفتند. (جدول شماره ۲) با وجود این، مهاجرت گسترده موجب افزایش قابل توجه قیمت مسکن اجاره‌ای شد و بسیاری از آوارگان اعلام کردند که کمک نقدی دولت تنها برای پوشش هزینه مسکن نصف ماه کفایت می‌کند، که نشان‌دهنده نیاز به حمایت‌های تکمیلی اقتصادی بود.

تحلیل کلی و چالش‌های اسکان

این اقدامات نشان می‌دهد که دولت ارمنستان تلاش کرده است تا با برنامه‌ریزی و سازماندهی منسجم، بحران انسانی ناشی از کوچ جمعی ارامنه از قره‌باغ را مدیریت کند. تأمین کمک‌های نقدی و مادی، اسکان موقت و اختصاص مناطق پذیرای آوارگان بخشی از پاسخ جامع دولت به نیازهای فوری و بلندمدت این جمعیت بوده است. با این حال، چالش‌های اقتصادی و محدودیت منابع همچنان فشار بر آوارگان و دولت میزبان را افزایش داده است. (Armenian National Institute, 2024; UNHCR Armenia, 2024)

شهرهای محل اسکان موقت و جمعیت آوارگان (جدول شماره ۲)

شهر/منطقه	نوع اسکان	جمعیت تقریبی آوارگان
ایروان	هتل‌ها، خوابگاه‌ها، مسکن خصوصی	۲۰۰،۰۰۰ - ۱۵۰،۰۰۰
گوریس	هتل‌ها، خوابگاه‌ها، مسکن دولتی	۱۲۰،۰۰۰ - ۱۰۰،۰۰۰
گیومری	مسکن دولتی، هتل‌ها	۷۰،۰۰۰ - ۵۰،۰۰۰
وانادزور	مسکن دولتی	۵۰،۰۰۰ - ۳۰،۰۰۰
دیلیجان	خوابگاه‌ها، هتل‌ها	۳۰،۰۰۰ - ۲۰،۰۰۰
آرارات	مسکن دولتی	۲۰،۵۰۰ - ۱۰،۵۰۰
قپان	هتل‌ها، مسکن دولتی	۳۰،۰۰۰ - ۲۰،۰۰۰
تاووش (شمال شرق)	مسکن دولتی	۱۰،۵۰۰ - ۱۰،۰۰۰
آشتاراک و آبوویان	هتل‌ها، مسکن خصوصی	۵۰،۰۰۰ - ۴۰،۰۰۰

UNHCR Armenia, 2024

اعطای «وضعیت حفاظت شده موقت» به آوارگان قره‌باغ توسط دولت ارمنستان

در پی کوچ جمعی ارامنه قره‌باغ به ارمنستان در سپتامبر ۲۰۲۳، کابینه دولت ارمنستان اقدام به تصویب قانونی با عنوان «وضعیت حفاظت شده موقت (Temporary Protected Status)» برای آوارگان قره‌باغ کرد. هدف این قانون، تسهیل حمایت از حقوق آوارگان در عرصه‌های ملی و بین‌المللی اعلام شد و به طور خودکار برای بیش از ۱۰۰،۰۰۰ آواره‌ای که به دنبال تهاجم نظامی جمهوری آذربایجان وارد ارمنستان شده بودند، اعمال گردید. (UNHCR Armenia, 2024)

تدوین «وضعیت حفاظت شده موقت» به منزله نخستین اقدام حقوقی دولت ارمنستان در مواجهه با بحران آوارگان قره‌باغ محسوب می‌شود. نخست وزیر نیکول پاشینیان اشاره کرد که گزینه جایگزین برای ساکنان سابق قره‌باغ، درخواست شهروندی کامل ارمنستان است، اقدامی که موجی از شگفتی و انتقاد در میان آوارگان ایجاد کرد، چرا که بسیاری از آنان بر اساس گذرنامه‌های ارمنستانی صادرشده از سال ۱۹۹۹ تصور می‌کردند که از آن زمان شهروند این کشور محسوب می‌شوند. کارشناسان حقوقی تأکید دارند که این گذرنامه‌ها صرفاً برای سفرهای خارجی و بر اساس توافق میان وزرای امور داخلی ارمنستان و جمهوری آرتساخ صادر شده بودند و دارندگان، دارای حقوق سیاسی کامل مانند حق رأی نبود.

افراد واجد شرایط برای دریافت وضعیت حفاظت شده موقت شامل سه گروه بودند:

۱. ساکنانی که به طور رسمی در قره‌باغ ثبت شده‌اند؛

۲. افرادی که در ارمنستان یا خارج از کشور زندگی می‌کنند و آخرین آدرس ثبت شده آنان

در قره‌باغ کوهستانی بوده است؛

۳. افرادی که نامشان در ثبت رسمی قره‌باغ ثبت نشده اما در آنجا زندگی کرده و توسط اداره

مهاجرت و شهروندی ارمنستان تأیید شده‌اند.

این وضعیت به آوارگان امکان می‌داد تا برای شهروندی کامل ارمنستان درخواست دهند و از حقوق اجتماعی و اقتصادی، از جمله دریافت مستمری دولتی، بهره‌مند شوند. با این حال، انتخاب مسیر شهروندی کامل آنان را از دریافت برخی کمک‌های اجتماعی تحت شمول وضعیت موقت محروم می‌کرد. علاوه بر این، دولت ارمنستان به آوارگان کمک مالی یک‌باره ۲۵۰ دلاری و مبلغ ۱۵۰ دلار برای پوشش هزینه اجاره مسکن، خدمات آب و برق اختصاص داد.

آوارگان با تابعیت کشورهای دیگر واجد شرایط این وضعیت تلقی نمی‌شدند، زیرا حمایت از آنان بر اساس قوانین کشور محل اقامتشان انجام می‌گرفت. وضعیت حفاظت شده موقت برای دوره یک ساله در نظر گرفته شد و امکان تمدید آن وجود داشت، که انعطاف‌پذیری قانونی لازم برای حمایت از آوارگان را فراهم می‌کرد.

نشست گرانادا و بیانیه پایانی آن

همزمان با تصویب قطعنامه ضد آذری در پارلمان اروپا، شارل میشل، رئیس شورای اروپا، امانوئل مکران، رئیس جمهور فرانسه، و اولاف شولز، صدراعظم آلمان، با نیکول پاشینیان، نخست وزیر ارمنستان، در گرانادا دیدار کردند. بیانیه پایانی این نشست چهارجانبه بر حمایت کامل رهبران اروپایی از استقلال، حاکمیت، تمامیت ارضی و نقض ناپذیری مرزهای ارمنستان تأکید داشت و حمایت از تقویت روابط اتحادیه اروپا و ارمنستان در تمامی ابعاد آن با توجه به نیازهای کشور مورد تأکید قرار گرفت. همچنین، اهمیت ارائه کمک های بشردوستانه بیشتر به ارمنستان در مواجهه با پیامدهای آوارگی گسترده ارامنه قره باغ مورد توجه ویژه قرار گرفت. (Turan.az, 2023)

در خصوص روند صلح، طرف ها بر ضرورت عادی سازی روابط میان ارمنستان و آذربایجان مبتنی بر به رسمیت شناسی متقابل حاکمیت، احترام به مرزها و تمامیت ارضی دو کشور (ارمنستان با مساحت ۲۹,۸۰۰ کیلومتر مربع و آذربایجان با مساحت ۸۶,۶۰۰ کیلومتر مربع) تأکید کردند. رهبران حاضر در نشست گرانادا بر نیاز فوری تعیین حدود مرزها بر اساس آخرین نقشه های ستاد کل اتحاد جماهیر شوروی به عنوان مبنای نهایی کردن پیمان صلح و حل و فصل مسائل بشردوستانه تأکید نمودند. آن ها همچنین خواستار گسترش همکاری های منطقه ای و بازگشایی کامل مرزها، از جمله مرز میان ارمنستان و ترکیه و ایجاد پیوندهای ارتباطی منطقه ای بر اساس احترام کامل به حاکمیت و اصول برابری کشورها شدند. (Trend.az, 2023)

نتیجه گیری

تصرف کامل قره باغ توسط جمهوری آذربایجان در ۲۸ شهریور ۱۴۰۲ و کوچ بیش از ۱۲۰ هزار ارمنی این منطقه، پیامدهای حقوقی، انسانی و سیاسی گسترده ای به همراه داشته است. این رخداد، همزمان با تأکید بر حاکمیت سرزمینی آذربایجان، مسئله حقوق اقلیت های قومی را نیز در کانون توجه قرار داد.

از منظر حقوق بین الملل، اگرچه قره باغ بخشی از قلمرو آذربایجان شناخته می شود، اما این دولت مکلف است بر اساس ماده ۲۷ میثاق حقوق مدنی و سیاسی و اعلامیه حقوق اقلیت ها، امنیت

و حقوق اساسی آرامنه را تضمین کند. به ویژه تأمین شرایط بازگشت امن، صیانت از هویت فرهنگی و حفاظت از اماکن مذهبی و اموال آنان، تعهدی انکارناپذیر برای باکو محسوب می‌شود. در سطح بین‌المللی نیز دیوان بین‌المللی دادگستری و سایر نهادهای حقوق بشری، مسئولیت اصلی در قبال بازگشت و حمایت از آوارگان ارمنی را متوجه دولت آذربایجان کرده‌اند. هم‌زمان، دولت ارمنستان با بهره‌گیری از ابزارهای حقوقی و سیاسی کوشیده است حمایت بین‌المللی از حقوق آوارگان و استمرار حیات جمعی آرامنه قره‌باغ را تقویت نماید.

بر این اساس، حل بحران قره‌باغ مستلزم رویکردی جامع است که بر تلفیق اصول تمامیت ارضی، احترام به حقوق اقلیت‌ها و همکاری بین‌المللی استوار باشد. در غیر این صورت، وضعیت موجود می‌تواند به تداوم بحران‌های انسانی و سیاسی در قفقاز جنوبی و تضعیف نظم حقوقی بین‌المللی منجر شود.

منابع و مآخذ

- اسدی، افشین و ذوالقدر، مالک و جعفری، سیدجعفر. (۱۴۰۱). ابعاد حقوقی بحران قره‌باغ. فصلنامه سیاست بین‌الملل. ۸۶-۱۰۶.
- امیراحمدیان، بهرام. (۱۴۰۲). خیانت روسیه به قره‌باغ. *دیپلماسی ایرانی*. بازیابی شده از <http://www.irdiplomacy.ir>
- جعفری، سجاد. (۱۴۰۱). ارزیابی عملکرد سازمان ملل متحد و سازمان امنیت و همکاری اروپا در قبال مناقشه قره‌باغ. تهران: اندیشکده روابط بین‌الملل.
- حجت‌زاده، علی‌رضا و کاظمی، احمد. (۱۳۹۳). ارزیابی وضعیت اشغال قره‌باغ کوهستانی از لحاظ حقوق بین‌الملل. فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز ۳۳-۱.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۸۵). حقوق جنگ، حقوق بین‌الملل مخاصمات مسلحانه. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- کاظمی، احمد. (۱۴۰۱). وضعیت اقلیت‌ها در ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل. تهران: پژوهش‌های کاربردی معاونت برون‌مرزی صدا و سیما.

- کاظمی، احمد. (۲۸ آذر ۱۴۰۲). رویکرد علی اف به وضعیت حقوقی قره باغ؛ «کاشت بحران» برای آینده. بازیابی شده از <https://ahmadkazemi.com>
- معراجی، ابراهیم. (۱۴۰۰). تاثیر تعارضات هویتی در تشدید منازعات سیاسی: مطالعه موردی قره باغ. فصلنامه خاورمیانه. ۲۴-۱۱
- ISANEDJAD, S. Mohammad and LEYLANOĞLU, Hazar: 23.12.2020." Geopolitical Analysis of the Legal and Political Dimensions of the Nagorno-Karabakh Conflict" ULUSLARARASI KRİZ VE SİYASET ARAŞTIRMALARI DERGİSİ. December 2020 . 82-114
- Maourides, K. (2023). Parliamentary conference on rights of Armenians in Nagorno-Karabakh. European Parliament Records.
- Moreno Ocampo, L. (2023). Legal implications of Nagorno-Karabakh conflict. ICC Reports.
- De Waal, T. (2013). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war* (2nd ed.). New York, NY: NYU Press.
- Broers, L. (2019). *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a rivalry*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- International Crisis Group. (2017). *Nagorno-Karabakh's gathering war clouds* (Report No. 244). Brussels: ICG.
- International Crisis Group. (2021). *Nagorno-Karabakh: Avoiding another war*. Brussels: ICG. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-azerbaijan-armenia>
- Chatham House. (2016). *The Nagorny Karabakh conflict: Defaulting to war*. London: Chatham House.
- Al Jazeera. (2020, November 10). Armenia-Azerbaijan conflict: Timeline of the 2020 Nagorno-Karabakh war. <https://www.aljazeera.com/news/2020/11/10/armenia-azerbaijan-conflict-timeline>
- De Waal, T. (2020). The Nagorno-Karabakh conflict: Historical background and recent developments. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/2020/11/12/nagorno-karabakh-conflict-pub-83159>
- De Waal, T. (2023a). *Nagorno-Karabakh: From ceasefire to the end of the self-proclaimed Artsakh republic*. Carnegie Europe.

- <https://carnegieeurope.eu/2023/10/01/nagorno-karabakh-end-of-artsakh-pub-89952>
- De Waal, T. (2023b). Russia’s role in the Armenian exodus from Nagorno-Karabakh. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org>
 - BBC. (2023, September 20). Nagorno-Karabakh: Azerbaijan launches anti-terror operation. <https://www.bbc.com/news/world-europe-66835617>
 - European External Action Service. (2023, September 20). Nagorno-Karabakh: Statement by the High Representative on behalf of the EU. <https://www.eeas.europa.eu>
 - U.S. Department of State. (2023, September 19). Statement on Nagorno-Karabakh. <https://www.state.gov>
 - National Assembly of France. (2023). France’s stance on the Nagorno-Karabakh crisis. <https://www.assemblee-nationale.fr>
 - Anadolu Agency. (2023, September 20). Turkey supports Azerbaijan’s anti-terror operation in Karabakh. <https://www.aa.com.tr>
 - Islamic Republic News Agency. (2023, September 21). Iran calls for peaceful resolution to Nagorno-Karabakh conflict. <https://www.irna.ir>
 - UN News. (2023, October 5). Armenia calls on UN to protect displaced people from Nagorno-Karabakh. <https://news.un.org/en/story/2023/10/1141234>
 - United Nations. (n.d.-a). Genocide. Accessed September 8, 2025. <https://www.un.org/genocide>
 - United Nations. (n.d.-b). War crimes. Accessed September 8, 2025. <https://www.un.org/war-crimes>
 - United Nations. (n.d.-c). Crimes against humanity. Accessed September 8, 2025. <https://www.un.org/crimes-against-humanity>
 - United Nations. (n.d.-d). Ethnic cleansing. Accessed September 8, 2025. <https://www.un.org/ethnic-cleansing>
 - ICJ. (2023). Case concerning certain rights and obligations of Armenia and Azerbaijan. <https://www.icj-cij.org/en/case/180>
 - UNHCR Armenia. (2024). Refugee response and coordination. <https://www.unhcr.org>